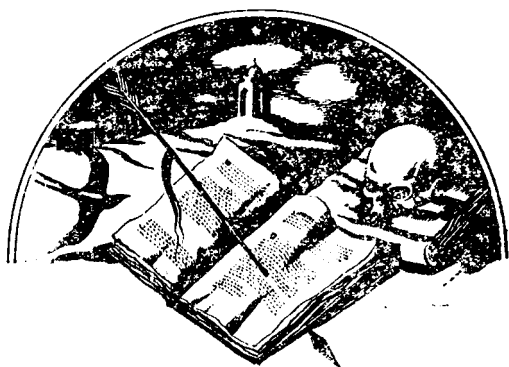

ИРҚ БИТИГИ (ТАЪБИРНОМА)

Ирқ битиги ҳам Уркун-Енисей ёзувлари типида яратилган бўлиб, қўлёзмасини XIX асрнинг охирида А. Стейн Шарқий Туркистоннинг Дуньхуан деган жойидан топган.

Ирқ битиги эрамизнинг IX асри бошларида яратилган. Асар туш кўриш ва унинг таъбирини баён қилиш асосида ёзилган. Мазкур ёднома қадимги турк даврига оид қоғозга ёзилган яккаю ягона ёдгорликдир. Саҳифалари 13,6x8 сантиметр ҳажмидаги китоб бўлиб, юз бетдан ортиқ. Воқеалар содда, қисқа баён этилади, мазмун эса кенг қамровли.

Ирқ битиги Исиг Сангун ва Ите чуқ номли моний жамоасидаги икки бола учун ёзилган. Асар ахлоқий принципларни ташвиқ ва тарғиб этади, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги ғоянинг фарқланшин, яъни нима яхшию нима ёмон эканлигини ажратиш ва ушн кенг халқ оmmasига уқтириш асарнинг асосий моҳиятини ташкил этади. Асарда туркий халқлар ҳаётининг барча томонлари — маданий-маиший турмуш, одамларнинг ўзаро ахлоқий муносабатлари аксини топган. Бундай ахлоқий принциплар кўпинча ҳайвонлар ва қушлар образи орқали гавдалантирилади. Чунки ўша қуш ва ҳайвонлар (илон, бўри, бургут, йўлбарс, от ва ҳоказо) туркийларда муқаддас саналган.

Ирқ битигида фольклор мотивларини ҳам, эртакка хос сюжетларни ҳам, космогоник ва календар мифни

ҳам, тотемистик мифни ҳам, лирик кайфиятни ҳам, табиатнинг жонли тасвирини ҳам кузатамиз. Ҳар бир эпизодда албатта яхшилик ғоялари тарғиб қилинади.

ИРҚ БИТИГИ

(Таъбирнома)

«Мен Осмон ўғли кундуз ва кечқурун
Олтин тахтада¹ ўлтириб
Шодланяпман»,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

«Мен чавкар² отли тақдир³ тангрисиман,
Кундуз ва кечқурун
(Отни) елдираман».
У икки ой олдин
Одам ўғлини⁴ учратди.
Одам қўрқди,
«Қўрқма», деди у.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

(Мен) олтин қанотли
Шижоатли⁵ бургутман.
Менинг баданимдаги патлар тугаб битмагунча,
Денгизда бўлиб
Ўзимга ёққан нарсаларни тутаман,
Яхши кўрган нарсаларимни ейман,
Мен шундай кучлиман!
Билиб қўйинглар: бу — яхши.

«Мен мардонавор чипор лочинман,
Сандал дарахти узра қуниб
Шодланаман».
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Бек йигит ўз отлари⁶ томон борибди,
Унинг оқ бияси қулушлабди.

¹ айнан ўрида.

² яъни, ола.

³ айн. йўл.

⁴ яъни, инсон.

⁵ айн. йиртқич.

⁶ яъни, от уюри.

Олтин туёқли
Қулун яроқли бўлади.

Бек ўз туялари⁷ томон борибди,
Унинг оқ ингани⁸ бўталабди.
Олтин бурундуқли
Эркак туялар яроқли бўлади.

Бек (йигит) ўз уйи томон келибди,
Учинчидан, хотин (и) ўғил туғибди.
«Беглик» ишига яроқли бўлади», дейишди,
Шодон бек жасур бўлади,
Бу аниқ яхшиликдир.

Айиқ (билан) тўнғиз
Довон устида тўқнашибди.
Айиқнинг қорни ёрилибди,
Тўнғизнинг озиқ (тиш) и синибди, дейишди.
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Йигит шошилиб қайтмоқда,
У эзгу хабар олиб келмоқда, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

«Мен олтин бошли илонман,
Олтин қорин-қурсоғимни
Қилич билан чопиб⁹,
Менинг танамни йўл четига,
Бошимни уйим йўлига қўйишди», дейишади
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

«Катта уй ёнди,
Унинг тубигача¹⁰ ҳеч нарса қолмади,
Деворларигача қолмади», дейишади.
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

«Мен эснаётган йўлбарсман,
Бошим қамиш орасида,
Мен шундай ботирман¹¹,

⁷ яъни, туялар уюри.

⁸ инган — ургочи туя.

⁹ яъни, кесиб, қирқиб.

¹⁰ яъни, пойдеворигача.

¹¹ яъни, қўрқмасман.

Шижоатлиман».
Билиб қўйинг: бу — яхши.

«Сариқ¹² отли хабарчи,
Бўз отли элчи,
Эзгу хабар келтиради», дейишади.
Билиб қўйинг: бу — аниқ яхши.

Йигит¹³ овга борди,
Тоғда йиқилди,
«Эрк — худода», дейдилар,
Билиб қўйинг: бу — даҳшат!

Ўлими муқаррар бўлган кампир уйда
(ёлғиз) қолди,
Ёғли чўмич қирғоғини
Ялаб, тетикланди.
Шундай қилиб ўлимдан сақланди, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Қузғунни дарахтга боғлабди,
«Қаттиқ боғла,
Яхшироқ боғла», дейишди,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

• Юқорида туман ёйилди,
Паст тўзон тўзиди,
Қуш боласи учди ва йўлдан озди,
Кийик боласи югурди ва йўлдан озди,
Одам боласи юравериб йўлдан озди¹⁴,
Осмон¹⁵ шафоати туфайли учинчи йилда яна
Ҳамма омон-эсон ва тугал кўришди,
Ҳамма суюнишади ва қувонишади, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Тўриқ от боқиладиган (емланадиган) ерини
Эслаб югуриб борди,
Рўпарасидаги жойда бир ўғри
Дуч келиб, уни тутиб минди,
Яғринигача яғирлашган,

¹² яъни, саман.

¹³ айн. эркак.

¹⁴ яъни, адашди.

¹⁵ яъни, тангри.

Қуймичигача қўтирлашган,
Юришга ҳолсизланиб туради, дейишади,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

«Чопқир (яъни ўзғир) от Шарқ томонда
Хориб, ҳолсизланиб тўхтаб қолди.
Осмон¹⁶ кучи билан тоғ узра
(У) булоқ сувларини кўриб,
Адирларда сабза- майсаларни кўриб,
Улар устидан юриб бориб,
Сув ичиб, кўкат (лардан) еб,
Ўлимдан асранди», дейишади.

Бу уйнинг¹⁷ ичи қандай экан?
Туйнуғи қандай экан?
Деразаси (?)¹⁸ қандай чиройли экан?!
Томи¹⁹ қандай яхши!
Боғичлари қандай кўркам тортилган!», дейишади,
Билиб қўйинг: бу — мутлақо яхши.

Оқ от душманини
Уч авлоддан ажратиб
Тавба қилишга ва ўтинишга мажбур қилди,
дейишади.

«Кўрқма, яхшироқ ўтин,
Ваҳимага тушма,
Яхшироқ ёлбор», дейишди,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Мен зотли туя эркаги,
Оқ кўпигимни сочаман,
Юқорида осмонга етади,
Пастда ерга киради, дейишади,
«Ухлоқларни уйғотиб,
Ётганларни турғизиб юрарман,
Мен мана шундай кучлиман».
Билиб қўйинг: бу — яхши.

«Қора попишак йил давомида оқармагунча,
дедики,

¹⁶ яъни, таңгри.

¹⁷ яъни, чодир (қора ўтов)нинг.

¹⁸ айн. ойнаси. Эҳтимол чодирнинг ёнига эмас, балки ичкарасига ўрнатилган кўзгу назарда тутилаётгандир.

¹⁹ яъни, тепа томони.

Маслаҳат берманг, кузатманг, сиз қўрқиттингиз»,
дейди.

Билиб қўйинг...

Узун тўнлик²⁰ кўзгусини
Кўлга тушириб юборди.
Эрталаб зорланиб йиғлади.
Кечқурун (лари) ўкириб йиғлади, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — мунгли,
Аниқ ёмондир.

Йигит какку (патини) қўлга киритди,
Патли қалпоғини қутли булсин, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Сўқир тойча айғирлар орасида
Шифо излади.
Кун ўртасигача²¹ бўзлади,
Тун ўртасигача²² қон йиғлади.
У қандай қилсин, дейишди.
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Икки ҳўкизни
Бир омочга қўшибди.
Уларнинг юришга мажоли йўқ, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Тонг ота бошлади,
Сўнг унинг изидан ер ёришди,
Сўнг қуёш чиқди²³,
Ҳамма ер ёруғ бўлди, дейишди,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Бой кишининг қўйлари ҳуркиб кетибди,
Улар бўрига дуч келибди.
Бўри унинг сути билан оғизланибди
(ёки бўрининг оғзи касалланибди —
яъни оғрибди).
Қўйлар саломат ва тугал қолибди, дейишди,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

²⁰ яъни, аёл.

²¹, ²² яъни, ярмигача.

²³ яъни, порлади.

Хоқон тахтга ўтириб,
Қароргоҳини гузди.
Унинг давлати мустаҳкам бўлди.
Тўрт томондан
Эзгу ва донгдорлари йиғилиб,
Суюнишади ва қувонишади, дейдилар.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Қизикқон йигит ўғли ва хотинини
Отга миндириб
Тажрибали ўйинчини²⁴ олиб
Қимор ўйнашга жўнади.
Ўғли ва хотинини ютқазмади,
Ҳатто тўқсон бош қўй ҳам ютди.
Ўғли ва хотини жуда севинди, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Камбағал кишининг ўғли
Даромад йиғишга²⁵ борди,
Йўли очилиб²⁶,
Хурсанд ва шодон қайтмоқда, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Йўлбарс кийик овлашга чиқди,
Овини қўлга туширди.
Қўлга туширгач эса, уяси томон
Хурсанд ва шодон қайтмоқда, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Бир табулға²⁷ юз бўлди,
Юз табулға минг бўлди,
Минг табулға туман бўлди, дейишади.
Билиб қўйинг: фойдаси бор, бу — яхши.

Кийгизни сувга солибди,
«Яна ур, қаттиқ боғла!» — дейишади,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

²⁴ яъни, қимор ўйновчи, қиморбозни

²⁵ яъни, пул ишлашга.

²⁶ яъни, иши юришиб, омади келиб.

²⁷ табулға — Бобурнинг ёзишича, табулға қизил пўстлоқли дарахт бўлиб, Фарғона тоғларидан бошқа ерда учрамайди. Маҳаллий аҳоли ундан ўқ ва таёқ ясашади.

Хоқон жангга борибди,
Ёвни энгибди,
Уларни кўчириб, қўндириб келмоқда,
Ўзи ва лашкарлари севиниб, шодланиб
Ўрдаси томон келмоқда, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Йигит жангга борибди,
Йўлда оти ҳорибди,
Йигит оққушга йўлиқибди,
Оққуш уни қанотига миндириб,
У билан йўлга тушибди
(ва) отаси-онасига етказибди.
Ота-онаси севинди—шодланди, дейишади,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Кўп отлиликдан қувончинг йўқ²⁸,
Отсизликдан қўрқинчинг йўқ²⁹,
Юксак бахт-саодатинг йўқ³⁰, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — аниқ ёмон.

Бир қари ҳўкизнинг
Белини кичик қумурсқалар ейишибди,
Унинг юришга мажоли йўқ, дейишади,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Ўша ҳўкиз қамиш (зор) орасида қолди,
Осмон³¹ кимга хайрихоҳ бўлмаса,
Унинг хотини овинчи³² — бўлсин, — дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Отни нотўғри тушовлашди,
Юришга мажоли йўқ дейишади,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Довюрак бола найза ва ёйи билан
Тик қояларни кезиб
Ёлғиз юради, дейишади,
У мана шундай ботир экан.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

²⁸, ²⁹, ³⁰ яъни, бўлмас.

³¹ яъни, тангри.

³² яъни, хайрихоҳ.

Оқ доғли³³ сигир
Бўғоз³⁴ бўлди.
«Ўлиб қоламан», деди у.
(У) оқ доғли³⁵ эркак
Бузоқ туғди.
Муқаддас буюкликка³⁶ ярайди,
Улимдан сақланибди, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Узун тўнли³⁷ идиш-товоқларини
Қолдириб жўнаб кетибди,
У яна кўп қайғурибди:
«Идиш-товоқларимни
Қолдириб, қаерга бораман, дейди,
Яна қайтиб келибди
(ва) идиш-товоқларини
Бутун ва тўлалигича қўлга олди,
Суюнди, қувонди», дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Йиртқич³⁸ денгиз қуши
Қуш овлашга борди,
Унинг рўпарасидан қора қуш³⁹
Учиб келди, дейишади,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.
Йиртқич қуш осмондан пастга⁴⁰
«Қуён» деб учди,
Йиртқич қуш (нинг) тирноғ (лар) и⁴¹
Очилди ва яна ёпилди⁴².
Йиртқич қушнинг тирноғи
(Қуёнга) чағ солиб, юқори кўтарилиб учди.
Қуённинг териси парчаланиб⁴³,
Югуриб кетди, дейишади,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

³³ Қашқа ёки ола.

³⁴ айи. бузоқламоқчи.

³⁵ қашқа ёки ола.

³⁶ яъни, қурбонлик қилиш учун.

³⁷ яъни, аёл.

³⁸ яъни, лочин.

³⁹ яъни, бургут.

⁴⁰ яъни, ерга.

⁴¹ яъни, панжаси.

⁴² яъни, қуённи тутди.

⁴³ яъни, титилиб.

«(Мен) кийик ўғлиман,
Утсиз, сувсиз қандай яшайман,
Қандай юраман», дейди.
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Эр (йигит) эмаклаб борибди,
Тангрига йўлиқибди.
Йигит бахт тила (б) ди, (тангри) бахт бер (иб) ди,
Оғил (хонанг) да йилқинг бўлсин,
Умринг узоқ бўлсин, дебди,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Мен қора тақдир⁴⁴ худосиман,
(Сендаги) синган (нарсаларинг) ни
бут (ун) лайман,
Узилган (нарсалар) ингни улайман,
Элингни тузган менман,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Йўлбарс кийик овлашга борибди,
Ўрта йўлда⁴⁵ илонга йўлиқибди,
Чипор илон тик қояга тирмашиб кетибди,
(Йўлбарс) ўлимдан сақланибди,
Ўлимдан сақланиб,
Қувониб, шодланиб юрди, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Қора тўриқ отининг қўйруғидан тутиб чоптир,
Унинг остида саҳрони чўзилтир⁴⁶,
Тўққиз қават терликни қўйиб, (токи)
(От) жуда қаттиқ терласин, дейди.
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Мен шижоатли қора қуш⁴⁷ман.
Яшил қоя менинг езлик жойим,
Қизил қоя — қишлик жойимдир.
Уша тоғда туриб
Шодланаман,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

⁴⁴ айн, қора йўл.

⁴⁵ йўлнинг ярмида. ⁴⁶ яъни, саҳро бўйлаб югуртиргини.

⁴⁷ яъни, бургут.

Эр (йигит) қайғули,
Осмон булутли бўлди.
Улар орасида қуёш балқиди,
Қайғу орасида шодлик келди.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Кулранг булут қўзғалди,
Халқ узра ёмғир қуйди,
Қора булут қўзғалди,
Ҳамма ер узра ёмғир қуйди.
Тариқ⁴⁸ пишди,
Яшил майсалар кўкарди.
Ҳайвон (лар) га, киши (лар) га
Яхши бўлди, дейишди.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Қул сўзи билан бегига ўтилади,
Қузғун сўзи (билан) осмонга ўтилади,
Юқорида осмон⁴⁹ эшитди,
Қуйида инсон билди, дейишади.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Алп йигитнинг ўғли жангга борди.
Жанг майдонида
Моҳир хабарчи (авлиё) ишонтирди, дейишади:
«Агар жангчи уйи томон келса,
Ўзи бахтиёр аталади,
Оти етакланиб келади», дейишади.
Билиб қўйинг: бу — аниқ, яхши.

✓ Мен уюр учун куч берувчи⁵⁰ айғирман,
Ёнғоқ дарахти (бор манзил) — ёзлик (жой) им,
Қушлар кўп жой қишлик (жой) имдир,
Ўша ерда туриб,
Шодланаман, дейди,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Ҳовуз қуриди, идишлар⁵¹ музлади,
Ҳовуз нега қурисин,
Ахир бу бегликники-ку!

⁴⁸ яъни, экин.

⁴⁹ яъни, тангри.

⁵⁰ яъни, муқаддас.

⁵¹ айн. меш ёки саноч.

Идишлар нега музласин?!
(Ахир) у қуёшга рўпара турибди,
Билиб қўйинг:
Бу хабарнинг бошланишида
Озроқ машаққати⁶² бор,
Сўнг яна яхши бўлади.

Уғли онаси ва отасидан
Аччиқланиб кетиб қолди,
Яна ғамгин бўлиб қайтиб келди.
«Онам насиҳатини олайин,
Отам пандини эшитайин,
Деб келди», дейишади,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Йилга етганларни⁶³ ҳидлантирмадим⁶⁴,
Ойга етганларни⁶⁵ нобуд қилмадим.
(Уларга) яхшилик бўлсин, — деди.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Мен «Тўққиз орол» кийиги—буғисима,
Чиройли оёқ (ларим) устида туриб
Маърайман,
Юқорида осмон⁶⁶ эшитди,
Пастда⁶⁷ инсон хабар топди,
Мен шундай кучлиман, — дейди.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Турна қуш
Инига қўнди.
Сезмасдан тузоққа илин (иб қол) ди.
Учишга мажолсиз туради дейишади,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Мен Яргун⁶⁸ (кўли атрофидаги) кийикман,
Ёзни ўтказадиган тоғимга бориб,
Ёзни ўтказмоқдаман,
Шодланаман, дейди.
Билиб қўйинг: бу — яхши.

⁶² яъни, ёмон томони.

⁶³ яъни, катталарни.

⁶⁴ яъни, ҳалоқ қилмадим.

⁶⁵ яъни, кичикларни.

⁶⁶ яъни, тангри.

⁶⁷ яъни, ерда.

⁶⁸ «Яргун» географик атама бўлиб, кўлнинг номини англатади.

Хоқон лашкари овга чиқди,
Сағир (яъни ўраб олинган жой) ичига
Қийик кирди.
Хоқон уни қўлга киритди.
Қара, барча лашкари шодланади, дер,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Мен ёввойи кўк лочинман,
Чиройли (тик) қояга қўниб,
Кузатмоқдаман,
Ёнғоқзор, толзор устига тушиб,
Ёзни ўтказаман, дер,
Билиб қўйинг: бу — яхши.

Семиз от оғзи қаттиқ бўлди⁵⁹,
Эгаси уни парвариш қилишни
Удалай олмади, дер,
Билиб қўйинг: бу — ёмон.

Энди, севикли ўғлон (лар) им,
Билиб қўйинглар:
Бу «Ирқ битиг» китоби яхшидир (фойдалидир),
Ҳамма ўзининг
Иштироки билан эрклидир.

⁵⁹ яъни, ейнидан қолди.